

UN PANDANTIV DIN *SPONDYLUS GAEDEROPUS* LINNAEUS, 1758 DESCOPERIT ÎN AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA SÂNANDREI-OCSĂPLAȚ (JUD. TIMIȘ)*

*Florin Drașovean***

A *Spondylus Gaederopus* Linnaeus, 1758 pendant discovered in the Neolithic settlement of Sânandrei-Ocsăplaț (Timiș County)

Abstract: During the 2012 digs – undertaken within the site of Sânandrei, a pendant made from a valve of a sea-shell of *Spondylus gaederopus* Linnaeus, 1758, was discovered in level 5d. The level 5d has been dated between 5483–4857 calBC and belongs to the Banat Culture, phase IIB-IIC. Unlike the other pendants in Western and Central Europe, the edge of the Sanandrei seashell valve was painted with a black color, and in a hole that was made later, hosted a bead made from the same material. Perhaps these details were of particular importance and precise significance for the bearer/wearer of the pendant, going as far as the possibility of changing its original purpose/use.

Keywords: *pendant, Spondylus gaederopus, Neolithic, Banat Culture, Sânandrei, Romania.*

Cuvinte cheie: *pandantiv, Spondylus gaederopus, neolitic, Cultura Banatului, Sânandrei, România.*

Introducere

Situl multistratificat de la Sânandrei-Ocsăplaț este situat în partea de sud-vest a României, la cca. 10 km. nord de orașul Timișoara (Fig. 1). Începând cu anul 1992 au fost efectuate cercetări de anvergură care au arătat că depunerile antropice, groase de 2 m, sunt divizate în cinci niveluri, dintre care nivelurile 2–5 aparțin neoliticului¹. În cadrul cercetărilor întreprinse în anul 2012 a fost descoperit un pandantiv lucrat dintr-o valvă a unei scoici din specia *Spondylus gaederopus* Linnaeus, 1758². Dată fiind raritatea acestui tip de piesă considerăm necesară introducerea sa în circuitul științific.

1. Condițiile de descoperire

Piesa a fost descoperită în suprafața S4, caroul 74, în nivelul 5d, între ruinele neare ale unei case situată la baza stratului de cultură. Din păcate, datorită faptului că ruinele se prezentau ca o masă amorfă de lut galben, ce mai fusese și nivelată de cei care au locuit în nivelul următor (5c), iar fățiua podelei nu s-a păstrat decât pe alocuri, nu putem preciza dacă poziția piesei a fost pe podea, înglobată în aceasta, sau în nivelul de dărâmătură. Acest detaliu deosebit de important ne-ar fi permis să facem mai multe aprecieri și să discutăm cu mai multe argumente menirea și valoarea simbolică a piesei. Cu toate aceste neclarități, pandantivul aparține cu certitudine nivelului 5d.

2. Atribuirea culturală și încadrarea cronologică

Nivelul 5d este cel mai vechi nivel din locuirea de tip tell de la Sânandrei și aparține Culturii Banatului, fazei IIB-IIC, ale căror trăsături, pentru partea de nord a Banatului, mai trebuiesc încă precizate. Din

* Acest studiu este o variantă în limba română a articolului publicat în limba engleză în revista Studii de Preistorie, 15/2018, 29–50, căruia i-am adus o serie de corecturi și completări. În titlu, dintr-o eroare, anul apariției lucrării lui Carl Linné a fost scris 1753, și nu 1758, cum este corect.

** Muzeul Național al Banatului, P-ța Huniade nr. 1, Timișoara; e-mail: fdrasovean2000@yahoo.com.

¹ Drașovean 1994, 413; Drașovean 1996, 33; Drașovean 2009, 260; Drașovean 2014a, 36; Drașovean 2014b, 137; Drașovean, Marțiș 2014, 67.

² Linnaeus 1758, 690, nr. 275; WORMS.

punct de vedere cronologic, datele ^{14}C de care dispunem situează nivelul 5d în intervalul 5483–4857 calBC (at 95,4% probability), *mean* 5085 BC³. Comparând aceste date cu cele ale culturii Vinča din situl eponim⁴ constatăm că acestea se situează la sfârșitul fazei B2 și începutul fazei C, datare confirmată și de datele absolute din Banat care plasează acest nivel în vremea nivelului 6a de la Parța și înaintea nivelului 3b de la Uivar, atribuit fazei C1⁵.

3. Descrierea pandantivului

Piesa este făcută din valva stângă a unei scoici *Spondylus gaederopus*, Linnaeus, 1758 (Phylum: *Mollusca*, Clasa: *Bivalvia*, Ordinul *Pectinidae*, Familia *Spondylidae*, Genul *Spondylus*). Valva, în ciuda intervențiilor antropice, este păstrată aproape în întregime (**Fig. 2a, 2b**). Pentru o mai bună descriere a piesei vom folosi sistemul polar de împărțire a suprafeței valvei⁶. Partea exterioară a fost șlefuită foarte bine fiind înlăturat în totalitate stratul de calcit⁷. Pe partea ventrală șlefuirea a fost la fel de activă, fiind înlăturat în mare parte stratul exterior, cu deosebire în sectoarele 3a–6a. Cu toate acestea, pe axa 01a, pe placa țâțâniei se mai pot observa fosetele dinților și șanțuirea ligamentului, iar în sectorul 06b și 07b impresiunea mușchiului aductor posterior care are un diametru de 26 mm (**Fig. 2b**). După aceste intervenții, pe axa 01-05, piesa are o lungime de 102 mm, iar pe axa 03-07 o lățime de 95 mm și o grosime maximă de 19 mm. Valva a fost găurită în mai multe locuri. Una, de formă rotundă cu un diametru de 14 mm, este situată în partea centrală, puțin deplasată spre marginea din dreapta-sus în sectorul delimitat de axele 01b și 08b (**Fig. 2b**). Această gaură a fost realizată prin perforare, după care marginile orificiului au fost bine șlefuite astfel încât nu se mai poate vedea direcția din care s-a început perforarea. Pe marginea valvei, aproape de axa 03, sectorul „a”, se află un alt orificiu de formă alungită cu o lățime 9 mm, iar, diametral opus, pe axa 07, sectorul „a”, un altul de aceeași formă cu o lățime de 10 mm. Marginile găurilor aflate spre exteriorul valvei sunt alungite datorită uzurii determinate de folosirea îndelungată a piesei. O altă gaură a fost făcută dinspre partea ventrală în sectorul 7a, în vecinătatea marginii valvei. În aceasta s-a putut observa că a fost introdusă dinspre interior, până la suprafața exterioară, o mărgică perforată de formă discoidală cu un diametru de 3 mm, lucrată tot din *Spondylus* (**Fig. 3a și 3b**). Pe partea ventrală a valvei, în sectorul 02a se mai pot observa două încercări de găurire, făcute cu un obiect ascuțit (**Fig. 2b**). Pe marginea dorsală, în sectoarele 2a, 4a–6a și pe cea ventrală, în sectoarele 2a–3a și 6a–7a, se mai păstrează o bandă realizată cu o culoare neagră (**Fig. 2b**), similară ca aspect macroscopic celei folosite la pictarea ceramicii din nivelele 5d și 5c.

Studiind piesa de la Sănanndrei și comparând cu experimentele făcute⁸, dar și cu etapele de manufacturare propuse⁹, putem deduce care au fost etapele de prelucrare a valvei. Într-o primă etapă, au fost ruși, probabil prin percuție, spinii de pe partea ventrală a valvei, după care a fost frecată pe o suprafață abrazivă (placă de gresie?) pentru a se înlătura toate asperitățile cochiliei. Este posibil ca în paralel/în cadrul acestei operațiuni și partea ventrală să fi fost șlefuită până la înlăturarea dinților balamalei. Prin șlefuire au fost înlăturate și stratul de calcit din zona marginală și o parte din stratul de aragonit până dincolo de linia palială, dar și părțile laterale ale plăcii țâțâniei, valva căpătând astfel o formă ovală. După finalizarea acestei etape s-a trecut la realizarea găurilor laterale de prindere și a celei centrale. Din păcate, datorită șlefuirii, dar și a uzurii piesei, nu se poate stabili din ce parte a început perforarea. Din considerente tehnice, putem presupune că perforarea a fost începută dintr-o singură parte, iar după ce a fost străpunsă valva s-a continuat din partea opusă cu lărgirea orificiului. Pe partea ventrală, așa cum am mai precizat, au mai putut fi observate două încercări de perforare care au fost însă abandonate, probabil, din cauza poziționării greșite în câmpul valvei (**Fig. 2b și 3b**). Aceste încercări ne indică însă faptul că executarea și a celorlalte găuri au fost începute dinspre interior, fapt confirmat și de forma tronconică a celei de-a patra găuri situată în vecinătatea marginii piesei, gaură în care a fost introdusă mărgică discoidală. Din

³ Drașovean 2014a, 36, 45, fig. 6 și 6a; Drașovean 2014b, 137, fig. 6.

⁴ Borić 2009, 232–234; Whittle *et alii* 2016, 19; Drașovean 2014a, 36; Drașovean *et alii* 2014b, 136, fig. 5–5d.

⁵ Schier 2014, 29, tab. I; F. Drașovean *et alii* 2017, 643 și fig. 6 și Table I.

⁶ Veropoulidou 2011, fig. 5.

⁷ Pentru structura internă a valvelor de *Spondylus*: Gardelková-Vrtelová, Golej 2013.

⁸ Miller 2001, 371–372; Velázquez Castro *et alii* 2011, 203–216; Theodoropoulou 2011, 96–97.

⁹ Bonnardin 2012, 33–35.

studierea găurilor laterale, care prezintă urme evidente de uzură determinate de o folosire îndelungată, observăm că cel de-al patrulea orificiu, cel în care a fost introdusă mărgica, are marginile mai puțin uzate (**Fig. 3b**), cu toate că se află situat în imediata vecinătate a găurilor de prindere la centură. Acest detaliu ne determină să credem că orificiul – și introducerea mărgicii – a fost făcut după o anumită perioadă în care piesa a fost folosită. Pe margine, la exterior dar și pe partea ventrală în sectoarele 2a–3a și 6a–7a (**Fig. 2b**), catarama are urme de pictură. Nu putem însă preciza dacă pictarea s-a făcut în etapa inițială, sau doar după introducerea mărgicii.

4. Concluzii

Scoica *Spondylus*, alături de materiile prime litice, este unul dintre primele exemple ale schimburilor efectuate pe distanțe lungi în preistoria europeană. Cele mai vechi descoperiri ale unor obiecte confecționate din această scoică datează din paleolitic și sunt întâlnite până la jumătatea mileniului I, fiind folosită, datorită aspectului său, pentru podoabe¹⁰. Frecvența cea mai mare a descoperirilor se concentrează însă în neolitic și eneolitic, când obiectele făcute din această scoică sunt întâlnite pe un spațiu larg, din vestul Europei și până în stepile nord-pontice¹¹. În sud-estul Europei, primele obiecte din *Spondylus* au fost descoperite în situri paleolitice din Grecia¹², dar perioada lor de maximă răspândire este mileniul al V-lea¹³, multe dintre descoperiri aparținând inventarului funerar¹⁴.

În zona dunăreană, primele obiecte din *Spondylus* au fost aduse de primele grupuri neolitice, fiind descoperite ca inventar funerar în Porțile de Fier, la Vlasac, fiind datate la sfârșitul mileniului al VII-lea și începutul celui următor¹⁵. După această perioadă, în neoliticul timpuriu, obiectele din *Spondylus* se înmulțesc¹⁶, pentru ca în neoliticul mijlociu acestea să devină mai frecvente, fiind întâlnite atât în așezări, cât și în necropole¹⁷.

În răsăritul bazinului carpatic cele mai vechi obiecte din *Spondylus* au fost descoperite la Gura Baciului¹⁸, Lepenski Vir III¹⁹; Starčevo²⁰ și Endröd²¹ și aparțin neoliticului timpuriu²². În neoliticul mijlociu acestea se înmulțesc, fiind documentate la Alba Iulia-Lumea Nouă²³, Limba²⁴, Tărtăria²⁵, Parța I²⁶, Gornea²⁷,

¹⁰ Jeunesse 2002, 52; Álvarez-Fernández 2011; Windler 2013; Antonović *et alii* 2016.

¹¹ Nieszery 1995, 175; Müller 1997; Sfériadès 2000, 424–425; Jeunesse 2002, 52; Borello, Micheli 2004, 70 sqq; Windler 2013; Chapman, Gaydarska 2015; Bardec'kyj *et alii* 2016.

¹² Wijnen 1981; Müller 1997; Borello, Micheli 2004; Windler 2013.

¹³ Comșa 1973; Willms 1985; Müller 1997; Todorova 2000, 415–416; Schuster 2002; Dimitrijević, Tripković 2006; Siklósi, Csengeri 2011; Veropoulidou 2011; Windler 2013; Chapman, Gaydarska 2015; Windler 2017, 89, sqq.

¹⁴ Pavúk 1972; Comșa 1973; Nieszery 1995, 173–191; Müller 1997; Lichter 2001, 43, 48, 58, 60, 68, 73, 107–108; Borello, Micheli 2004, 76–78; Siklósi, Csengeri 2011; Siklósi 2013, 108–109, 128, 132, 140–141, 149, 158, 178, 193–195, 196–197, 199–207.

¹⁵ Borić *et alii* 2014, 27; Bajčev, Stojanović 2016, 104; Windler 2017, 101–102.

¹⁶ Gimbutas 1976, 248–250; Srejović 1981, 58; Wijnen 1981, 53; Lazarovici, Maxim 1995, 154; Domboróczki 1997, 26–27; Kalicz, Koós 1997, 33; Lichter 2001, 43; Sfériadès 2000, 424; Kalicz, Szénászkzy 2001, 28; Krauß 2014, 262; Antonović *et alii* 2016.

¹⁷ Milleker 1938; Vencl 1959; Banner 1960, pl. XXX/32, pl. XLV/65; Benac 1971, 97–101; Pavúk 1972; Comșa 1973; Kalicz 1985; Nieszery 1995, 173–191; Müller 1997; Kalicz, Szénászkzy 2001, 28–45; Lichter 2001; Schuster 2002; Kiparissi-Apostolika 2005; Tripković 2006, 93–94; Siklósi, Csengeri 2011, 199–202; Ifantidis 2011; Chapman, Gaydarska 2015; Bajčev, Stojanović 2016; Windler 2017, 102–103.

¹⁸ Lazarovici, Maxim 1995, 154.

¹⁹ Srejović 1969, pl. XIII, XIV.

²⁰ Vitezović 2012, 2016.

²¹ Makkay 1990, fig. 4/3.

²² În literatura de specialitate (Chapmann 1981, 318) între descoperirile atribuite neoliticului timpuriu mai sunt menționate și descoperirile de la Srpski Krstur și Dudeștii Vechi (Beșenova Veche). Față de încadrarea acestora în neoliticul timpuriu au fost exprimate rezerve (Korek 1989, 55; Kalicz, Szénászkzy 2001, 27–28).

²³ Berciu 1966, pl. V; Comșa 1973: 71; Gligor 2009, 103–104.

²⁴ Suciu, 2009, 201.

²⁵ Vlassa 1963, fig. 6/3.

²⁶ Resch, Germann 1995.

²⁷ Lazarovici 1979, pl. XIIE: 1–2.

Ószentiván²⁸, Tiszalúk-*Sarkad*²⁹, Fúzesabony-*Gubakút*³⁰, Mezökövesd-*Nagy-fertő*³¹, Botoș-Živaničeva Dolja³², zona Vršac³³, Zsadány³⁴, Szilvásvár-*Istálók-Höhle*³⁵, Battonya-*Parász-tanya*³⁶, Battonya-*Gödrösök*³⁷, Battonya-*Formóza*³⁸, Kompolt-*Kistér*³⁹, Nagyálló⁴⁰, Kisköre-*Damm*⁴¹.

Piesa de la Sânanndrei face parte din categoria obiectelor pentru care a fost folosită integral o valvă de *Spondylus* și, pe baza poziției acestora în mormintele din vestul și centrul Europei, este considerată ca fiind un accesoriu de centură, cu rol de cataramă⁴². Descoperirile din spațiul european au împărțit aceste piese în două categorii: valve „V-Klappe”, „V-notched”, „hooked shaped buckle”, „bi-winged”, „entailés *Spondylus*” și „Spondyluskappen”, „runde Spondyluskappen”, „pendant”, „Spondyle biforée”⁴³. Piesa de la Sânanndrei, *grosso modo*, se încadrează în cea de-a doua categorie. Fără pretenția de a epuiza analogiile, menționez că piese similare au fost descoperite în cultura ceramicii liniare, la: Aiterhofen, mormintele 32, 68, 143⁴⁴, Sengkofen, mormântul 8⁴⁵, Mangolding⁴⁶, Ensisheim, mormântul 13⁴⁷, Worms-Rheindürkheim, mormântul 6, Trebur, mormântul 63⁴⁸, Wulfen, descoperită în mediu funerar⁴⁹, Dřevice⁵⁰, Zábrdovice⁵¹; Moravský Krumlov⁵², Rovanci, groapa 46⁵³, Iža⁵⁴, Blatné⁵⁵, Dispilio⁵⁶, Vedrovice⁵⁷; Vinča, adâncimea de 6,4 m⁵⁸, Odžaci-*Mostogna* IV⁵⁹, Obre II⁶⁰, Cys-la-Commune⁶¹, Botoș⁶²; Mezökövesd-*Nagy-fertő*⁶³, Battonya-*Gödrösök*⁶⁴, Vésztő-*Mágor*⁶⁵, Aszód⁶⁶, Szilvásvár-*Istálók-Höhle*⁶⁷,

²⁸ Siklósi 2013, 144.

²⁹ Oravecz 1996.

³⁰ Domboróczki 1997.

³¹ Csengeri 2004.

³² Marinković 2010.

³³ Tripković 2006, 93; Bajčev, Stojanović 2016.

³⁴ Kalicz, Szénászkly 2001, 31.

³⁵ Kalicz, Makkay 1977, 158 și pl. 106/1, 2.

³⁶ Kalicz, Szénászkly 2001, fig. 4; 6/1–11; 7; 9/.

³⁷ Goldman 1984, Bild 2/1; Kalicz 1989, 106 și Abb.9; Kalicz 1998, 31 și fig. 7/2, 3; Kalicz, Szénászkly 2001, fig. 5/2–5; Séfériadès 2003, fig. 8.

³⁸ Kalicz, Szénászkly 2001, fig. 5/1.

³⁹ Bánffy 1999, pl. 12: 17–24.

⁴⁰ Kalicz, Makkay 1977, pl. 139. 3–4.

⁴¹ Korek 1989, 55.

⁴² În arealul vestic al Culturii Ceramicii Liniare, la Vert-la-Gravelle și Larzicourt, „V-Klappen” au fost descoperite și lângă capul defuncțiilor (Windler 2017, 103), fapt ce ar putea indica că ar fi putut fi folosite și ca pandantive.

⁴³ Nieszery 1995, 178–181; Müller 1997; Kalicz, Szénászkly 2001; Ifantidis 2011.

⁴⁴ Nieszery 1995, 181 și fig. 95A.

⁴⁵ Nieszery 1995, 181 și fig. 95.

⁴⁶ Nieszery 1995, 181 și fig. 95.

⁴⁷ Jeunesse 1993, 59 și fig. 3/1. În același mormânt a mai fost descoperită o piesă similară, dar făcută din scoica fosilă *Megacardita planicosta* (Jeunesse 1993, 59 și fig. 4).

⁴⁸ Jeunesse 2002, nota 5.

⁴⁹ Laser 1959, 87–88, pl. 5a.

⁵⁰ Vencl 1959, fig. 273:2.

⁵¹ Vencl 1959, fig. 273:6.

⁵² Vencl 1959, fig. 274:3.

⁵³ Bardec'kyj *et alii* 2016.

⁵⁴ Pavuk 1972, fig. 42.

⁵⁵ Novotný 1958, pl. XXIX/3.

⁵⁶ Ifantidis 2011, 128 și fig. 9, jos.

⁵⁷ Podborski 2002, 229–230 și fig. 2/16–17.

⁵⁸ Dimitrijević, Tripković 2006, 245, fig. 7/1.

⁵⁹ Karmanski 1977, pl. VII/1. Karmanski nu precizează sexul defunctului, dar M. Séfériadès (2009, 189) afirmă că piesa a fost descoperită într-un mormânt de femeie.

⁶⁰ Benac 1971, 97–99 și pl. XXV/1–2.

⁶¹ Borello, Micheli 2004, 78 și fig. 4/3 și fig. 8.

⁶² Marinković 2010, 33/31.

⁶³ Csengeri 2001, 70 și fig. 10, 11.

⁶⁴ Goldman 1984, Bild 2/1; Kalicz 1998, 106, Abb.9; Kalicz 1998, 31, fig. 7/2, 3; Séfériadès 2003, fig. 8.

⁶⁵ Hegedűs, Makkay 1987, 99, fig. 22.

⁶⁶ Kalicz 1989, Abb. 9/dreapta sus.

⁶⁷ Kalicz, Makkay 1977, 158 și pl. 106/1, 2.

Mezőkövesd-Nagy-fertő, mormântul S 120, situl 73⁶⁸, Kajdacs⁶⁹, Öcsöd-Kováshalom⁷⁰, Zsadány⁷¹, Kompolt-Kisté⁷², Szarvas 8/1⁷³, Parța I⁷⁴, Tărtăria⁷⁵.

Dintre toate aceste analogii, piesa de la Sănandrei este aproape identică numai cu cele de la Wulfen, Kajdacs, Blatné⁷⁶, Iža, Szilvásvárad, Öcsöd, Battonya, Parța și Tărtăria, care se încadrează în tipul IB2 „valve à grande perforation centrale” după tipologia propusă de Michel Séfériadès⁷⁷. Din punct de vedere cultural, aceste piese au fost descoperite în situri aparținând Liniarului (cea de la Wulfen)⁷⁸, Liniarului Transdanubian (cea de la Kajdacs)⁷⁹, culturii Želiezovce (cele de la Blatné și Iža)⁸⁰, culturii Alföld (faza târzie)/Faza I a culturii Bükk (cea de la Szilvásvárad)⁸¹, perioadei timpurii a culturii Tisa (cea de la Öcsöd)⁸², culturii Szakalhat/Tisa (Battonya)⁸³, Culturii Banatului (Parța I)⁸⁴ și culturii Vinča, faza B2-C (Tărtăria)⁸⁵. Din păcate, cu excepția pieselor de la Wulfen, Battonya (*Gödrösök*, și *Parasz-tanya*), Öcsöd și Tărtăria, nu cunoaștem contextul stratigrafic din care provin.

Siturile neolitice de la Battonya sunt cele mai apropiate geografic, fiind situate la numai 50 km nord de cel de la Sănandrei. În această zonă, în punctele *Gödrösök*, *Parasz-tanya* și *Formóza* au fost descoperite cele mai multe pandantive din tipul IB2 și IB3. În situl de la *Gödrösök* a fost descoperit un pandantiv în Casa 1⁸⁶, care a fost atribuită pe baza inventarului ceramic unei faze târzii a culturii Szakalhat/tranziție la cultura Tisa⁸⁷. Această fază este numită de F. Horváth faza Tisa I, sau „faza de formare”, numită și proto-Tisa⁸⁸, care în cronologia absolută începe la 5030 calBC⁸⁹ și se situează în Vinča B2 și la începutul fazei C1⁹⁰.

Cele mai multe pandantive din acest tip au fost descoperite tot pe teritoriul localității Battonya, în punctul *Parasz-tanya*⁹¹. Din păcate, nu cunoaștem condițiile de descoperire decât a uneia dintre piese, care a fost descoperită în Casa 2⁹². Din punct de vedere cultural, acest sit aparține culturii Szakalhat⁹³.

Într-un alt sit din hotarul localității Battonya, la *Formóza*, a fost descoperit un alt pandantiv⁹⁴, care însă nu are precizat contextul în care a fost descoperit.

Un alt pandantiv identic cu cel de la Sănandrei a fost descoperit la Öcsöd⁹⁵, în vecinătatea casei

⁶⁸ Csengeri 2004, fig. 10–11.

⁶⁹ Kalicz 1998, 31 și fig. 7:1.

⁷⁰ Raczky 1987, 75, fig. 26.

⁷¹ Kalicz, Szénászkzy 2001, 31.

⁷² Bánffy 1999, pl. 12/ 17–24.

⁷³ Jankovich *et alii* 1989, pl. 6/10.

⁷⁴ Resch, Germann 1995, 355 și fig 1/3, 5.

⁷⁵ Luca *et alii* 2017.

⁷⁶ Fotografia publicată (Novotný 1958, Pl. XXIX/3) nu este foarte clară, dar este posibil ca și această piesă să poată fi încadrată în tipul IB2.

⁷⁷ Séfériadès 2003, 356–363.

⁷⁸ Laser 1959, 87–88, pl. 5a.

⁷⁹ Kalicz 1998, 31–32.

⁸⁰ Novotný 1958, pl. XXIX/3; Pavúk 1972, 58.

⁸¹ Kalicz, Makkay 1977, 208.

⁸² Raczky 1987, 75, fig. 26.

⁸³ Goldmann 1984, 39 sqq; Szénászkzy 1977; Szénászkzy 1983; Szénászkzy 1990; la Kalicz (1989, 106) este atribuită fazei vechi a culturii Tisa.

⁸⁴ Resch, Germann 1995, 352.

⁸⁵ Luca *et alii* 2016, 11.

⁸⁶ Goldman 1984, Bild 2/1; Kalicz, Szénászkzy 2001, fig. 5/2 = fig. 8/3 = fig. 9/3.

⁸⁷ Goldman 1984, 39–54.

⁸⁸ Care corespunde cu faza Tisa I la Kalicz, Raczky 1987; Kalicz 1989, 106.

⁸⁹ Pe baza datelor ¹⁴C de la Szegvár-Tűzköves.

⁹⁰ Horváth 2005, 67.

⁹¹ Kalicz, Szénászkzy 2001, fig. 4/1 = fig. 8/1 = fig. 9/1; fig. 4/4 = fig. 8/4 = fig. 9/4; fig. 8/3 = fig. 9/3.

⁹² Kalicz, Szénászkzy 2001, fig. 4/5 = fig. 8/6 = fig. 9/6.

⁹³ Szénászkzy 1977; Szénászkzy 1983; Szénászkzy 1990, 160; Goldman, Szénászkzy 2009, 86. Datele ¹⁴C din acest sit, luate din groapa 13 (Bln–1966) și din casele 4 (Bln–1967) și 5 (Bln–1971; Bln–1970), arată un orizont foarte timpuriu (Szénászkzy 1983), între 5427–5213 calBC (95,4% probabilitate, pentru Bln–1966) și 5321–5056 calBC (95,4% probabilitate, pentru Bln–1970). Aceste date au condus la plasarea începuturilor culturii Szakalhat în clusterii V-VI ce acoperă intervalul 5300–5200 BC (Horváth, Hertelendi 1994, 118).

⁹⁴ Kalicz, Szénászkzy 2001: fig. 5/1 = fig. 8/5 = fig. 9/5.

⁹⁵ Raczky 1987, 75, fig. 26.

nr. 7, ce aparține nivelului cel mai timpuriu⁹⁶, atribuit fazei Öcsöd A, care aparține fazei de formare (I) a culturii Tisa, caracterizată de o puternică tradiție a elementelor Szakalhat⁹⁷. Datele ¹⁴C ale fazei Öcsöd A sunt situate în intervalul 5181–4931 BC (1σ)⁹⁸.

O altă piesă ale cărei analogii merg până la identitate cu descoperirea de la Sânanndrei este cea de la Tărtăria, care, după afirmațiile autorilor, a fost descoperită sub groapa G1/2010, în stratul III⁹⁹, care aparține culturii Vinča¹⁰⁰. Acest strat este datat prin cinci date ¹⁴C provenite din complexe C.XLIV (o dată) și C.XLV (patru date), ale căror valori calibrate se situează în intervalul 5082–5796 BC¹⁰¹ și „framed by us, largely, in phase B of Vinča culture, maybe phase C of the culture”¹⁰². Recent însă s-a atras atenția că cele două complexe din care provin aceste date nu aparțin de stratul III, așa cum s-a susținut, ci de stratul inferior, IV¹⁰³, care este atribuit fazei Vinča A3/B1: „dated by us in Vinča A (probably A3/B1)”¹⁰⁴. Până la lămurirea acestor chestiuni stratigrafice suntem nevoiți să privim cu circumspecție argumentele invocate, atât pentru încadrarea „in phase B of Vinča culture, maybe phase C of the culture”, cât și pentru datarea absolută a piesei de la Tărtăria¹⁰⁵. Totuși, având în vedere analogiile cele mai apropiate cu piesele de la Battonya, Öcsöd și Sânanndrei, piesa s-ar putea data într-un orizont contemporan, probabil la sfârșitul mileniului al VI-lea și începutul celui următor¹⁰⁶.

Pe lângă aceste piese care au o apartenență stratigrafică, așa cum am mai precizat, au mai fost descoperite pandantive similare și la Parța I. Din păcate acestea provin din albia râului Timiș, care, la fiecare viitură, eroda situl. Stratigrafia constatată de cercetările întreprinse între 1978 și 2001 în acest sit au precizat existența a șapte niveluri (7–1), dintre care nivelurile 7–5 aparțin neoliticului¹⁰⁷. Datele ¹⁴C disponibile se încadrează într-un interval de timp situat între 5357–5077 BC (*mean* 5239 calBC) și 5211–4857

⁹⁶ Informație colegială de la Prof. Dr. Pál Raczky, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁹⁷ Raczky 1987, 82.

⁹⁸ Fűzesi *et alii* 2017, 34.

⁹⁹ Luca *et alii* 2017, 15–16.

¹⁰⁰ Luca *et alii* 2016, 11.

¹⁰¹ Luca *et alii* 2016, 11–12.

¹⁰² Luca *et alii* 2016, 11.

¹⁰³ Diaconescu 2017.

¹⁰⁴ Luca *et alii* 2016, 11.

¹⁰⁵ Piesei de la Tărtăria i-au fost găsite cele mai apropiate analogii în depozitul de la Čepin-Ovčara: „seems to be the closest to find from Tărtăria, both from a chronological and structural point of view” (Luca *et alii* 2017, 16). Această paralelizare a fost făcută pe baza *relativei asemănări* a piesei de la Tărtăria cu pandantivul din acest depozit (Tripković *et alii* 2016, fig. 4/1; fig. 6), iar contemporaneitatea dintre cele două descoperiri a fost stabilită prin alăturarea mecanică a seturilor de date ¹⁴C din cele două situri (Luca *et alii* 2017, 16). Pentru a verifica exactitatea acestei cronologizări, vom pleca de la poziționarea depozitului în cadrul secvenței stratigrafice de la Čepin, care a fost descoperit într-o groapa situată „next to a house belonging to the latest settlement horizon of the Sopot culture” (Tripković *et alii* 2016, 358), fapt ce situează îngroparea depozitului în faza finală din evoluția acestui sit. Totodată, analizând și pozițiile stratigrafice ale probelor ¹⁴C de la Čepin, constatăm că acestea provin din mai multe niveluri, dintre care prima probă aparține celui mai timpuriu orizont (Z–3750) și celelalte două (Z–3751 și Z–3264) de nivelurile atribuite perioadei clasice a culturii Sopot (Tripković *et alii* 2016, 346). Doar cea de-a patra dată ¹⁴C (Z–3263), cu valoarea calibrată de 4537–4223 cal BC (87,5% probability), care datează o casă incendiată din ultimul nivel de locuire al neoliticului târziu din acest sit, și care „falls mostly within the Eneolithic sequence of Sopot culture” (Tripković *et alii* 2016, 346), ar putea data și *îngroparea* depozitului din acest sit. Prin urmare, datele ¹⁴C invocate de autorii studiului despre piesa de la Tărtăria nu susțin contemporaneitatea dintre cele două descoperiri. Nici „from (...) structural point of view” descoperirea de la Tărtăria nu poate fi analoagă celei de la Čepin-Ovčara, pandantivul de Tărtăria este o descoperire singulară, care este încadrat în tipul IB1, pe când cel de la Čepin face parte dintr-un depozit compus din 15 pandantive și 58 de mărgelă din *Spondylus* și 386 mărgelă din *Dentalium* și este din tipul IA1 (după tipologia lui Séfériadès 2003, 356–363) cu multiple analogii (citate mai sus) în cimitirele și așezările din neoliticul și eneoliticul european. Mai menționăm că la Čepin a mai fost descoperit încă un pandantiv similar cu cel din depozit (Rajković 2014, 28, nr. 68; Tripković *et alii* 2016, 354 and Fig. 15/a).

¹⁰⁶ Autorii studiului despre piesa de la Tărtăria apreciază că: „All these very close analogies allow us to suggest that the Tisa I culture—at least its classical phase—is contemporary with the discovery from Tărtăria-Gura Luncii [despite the fact that an older piece, belonging to the Szakálhát culture, was also published (...)]” (Luca *et alii* 2017, 19). Menționăm pentru autorii studiului citat că, la stadiul actual al cercetărilor, faza Tisa I (la Horváth 2005, 67, numită „faza de formare” sau „Proto-Tisa”) corespunde fazei Tisa I, sau Proto-Tisa, numită și „Szakalhat-Tisa transition” (la Kalicz, Raczky 1987, 26, 30); Tisa II („faza Tisa veche” la F. Horváth) corespunde cu Tisa I-II (la Kalicz, Raczky 1987); Tisa III („faza Tisa clasică” la Horváth 2005, 68) corespunde cu Tisa II (Tisa clasică veche) la N. Kalicz și P. Raczky, Tisa IV („faza Tisa târzie” la Horváth 2005, 68) corespunde cu Tisa III (Tisa clasică târzie) la N. Kalicz și P. Raczky. Ca atare „the Tisa I culture—at least its classical phase” nu are corespondent în realitățile arheologice din zona panonică și, pe cale de consecință, nici în sistemele cronologice ale culturii Tisa.

¹⁰⁷ Lazarovici *et alii* 2001, 68–70, 85–180.

BC (*mean* 5041 calBC)¹⁰⁸. Probabil în acest interval, în care se situează și cultura Szakalhat și își începe evoluția faza A a sitului de la Öcsöd, și nivelul 5 de la Sânanndrei, pot fi cronologizate și piesele de la Parța I. Spre același interval temporar ne conduc și palierele evolutive ale Liniarului Transdanubian¹⁰⁹, ale culturii Želiezovce¹¹⁰ și ale culturii Alföld (faza târzie)/Faza I a culturii Bükk¹¹¹, toate situate în vremea fazei B și începutul celei următoare a culturii Vinča. După acest interval, pandantivele din tipul IB nu mai sunt întâlnite.

Revenind la împărțirea tipologică în „V-Klappe”, „V-notched”, „hooked shaped buckle”, „bi-winged”, „entaillés *Spondylus*” și „Spondyluskappen”, „runde Spondyluskappen”, „pendant”, „Spondyle biforée”, aceste două tipuri de piese, majoritatea dintre ele descoperite în morminte, au fost considerate ca fiind piese de centură¹¹². Mai mult chiar, pe baza analizelor antropologice ale defuncțiilor, s-a precizat că piesele din prima categorie sunt un accesoriu vestimentar al bărbaților, iar cele din categoria a doua, un accesoriu al vestimentației femeilor¹¹³, regulă care nu este respectată întotdeauna¹¹⁴. Dacă însă analizăm contextul arheologic în care apar și distribuția teritorială a acestora, observăm că tipul IA¹¹⁵ a fost descoperit, mai ales, în mediu funerar, pe când tipul IB2 și IB3 este întâlnit, cu precădere, în așezări¹¹⁶. Totodată, în necropolele Culturii Ceramicii Liniare s-a constatat că tipul II („V-Klappe”, „V-notched”, „hooked shaped buckle”, „bi-winged”, „entaillés *Spondylus*”) este mai timpuriu și ar fi o caracteristică a acestei culturi din zona vestică și centrală a Europei¹¹⁷, pe când descoperiri ale tipul IB sunt situate, cu o singură excepție¹¹⁸, în bazinul mijlociu al Dunării. Pe baza acestei observații, N. Kalicz, și J. Szénászkylé-au numit și „Hungarische typus” sau „karpatenländischen Klappen”¹¹⁹. Totodată s-a mai observat că piesele din tipul IB nu aparțin unei singure culturi, ci sunt întâlnite în culturile cu Ceramică Liniară, Szilmeg, Bükk, Eszter, Szakalhat, Vinča, Cultura Banatului care acoperă întreaga perioadă a neoliticului mijlociu și târziu. Aceste observații, comparate cu funcționalitatea unor piese, similare tipologic, lucrate în lut, numite „amulettenhänger” sau „schildidole” din Cultura cu ceramică liniară¹²⁰, au pus sub semnul întrebării folosirea lor exclusivă ca o simplă piesă de costum și s-a lansat ipoteza că acestea ar putea fi și amulete¹²¹.

Fără a respinge în totalitate aceste posibilități, piesa de la Sânanndrei se detașează de toate celelalte descoperite până acum prin pictarea marginilor valvei și, mai ales, prin includerea în corpul ei, după o anumită perioadă de utilizare, a unei mărgeli. Legat de aceasta din urmă, probabil ca inițial să fi fost folosită singură, ci ca parte a unui colier, care să fi aparținut unei alte persoane, legată prin relații de sânge/sociale de purtătorul/purtătoarea cataramii, și care, la acel moment, din varii motive, nu mai era printre membrii comunității. Dacă colierul respectiv ar fi aparținut unui membru decedat, includerea unei părți a acestuia într-un obiect al unei persoane aflată în viață este legată de cultul strămoșilor¹²² și ar putea semnifica păstrarea și consolidarea legăturilor dintre cei vii și cei morți, ca o expresie a coeziunii sociale¹²³, al uniunii tuturor relațiilor umane conținute de fiecare în parte, iar mărgica putea avea valoarea simbolică a unui „obiect al memoriei”¹²⁴, menită să păstreze memoria individuală în cadrul memoriei colective/de

¹⁰⁸ Drașovean 2014a, 35–36; 2014b, 134–136.

¹⁰⁹ Pentru descoperirea de la Kajdacs: Kalicz 1998, 31–32.

¹¹⁰ Pentru cele de la Blatné și Iža: Novotný 1958; Pavuk 1972.

¹¹¹ Pentru cea de la Szilvásvárad: Kalicz, Makkay 1977, 208.

¹¹² Vezi *supra* nota 42. Pavuk 1972, 56–61; Kalicz, Szénászkylé 2001, 31–33; Nieszery 1995, 178–181; Séfériadès 2010, 189; Bardec'kyj *et alii* 2016, 190–191; Küßner 2017, 49–62; John 2011, 39–40.

¹¹³ Nieszery 1995, 181, 185; Jeunesse 1996, fig. 3; Borello, Micheli 2004, 77; Bardec'kyj *et alii* 2016, 187–189; Küßner 2017, 59.

¹¹⁴ John 2011, 44; Küßner 2017, 49–50.

¹¹⁵ Séfériadès 2003, 356.

¹¹⁶ Kalicz, Szénászkylé 2001, 36, 39, 40–43.

¹¹⁷ Relativ recent, au mai fost descoperite astfel de piese și la Botoș (Marinković 2010, 34, fig. 37), Dispilio (F. Ifantidis 2011, 129 și fig. 8), Vršac-*Potporanjске granice* (O. Bajčev, I. Stojanović 2016, tab. I) și Kargadur (D. Komšo 2007).

¹¹⁸ Cea de la Wulfen a fost descoperită în mediu funerar (Laser 1959, 87–88 și pl. 5a).

¹¹⁹ Kalicz, Szénászkylé 2001, 31.

¹²⁰ Aceste piese au fost considerate ca fiind idoli și nu piese de costum (Kalicz 1998, 30–32 și fig. 6).

¹²¹ Kalicz 1998, 36–37, 41.

¹²² Radcliffe-Brown 2000, 152–153.

¹²³ A se vedea și analiza cuprinzătoare legată de fragmentarea inelelor din *Spondylus* de la Dimini: Chapman *et alii* 2011.

¹²⁴ Lillios 1999, 236.

grup. În această ipostază este foarte posibil ca și catarama să-și fi schimbat menirea¹²⁵, dintr-un obiect utilitar/de prestigiu într-un obiect purtător al „obiectului memoriei”, dacă nu chiar, prin contagiune¹²⁶, să devină ea însăși un „obiect al memoriei”, cu o valoare socială și magico-religioasă aparte.

Aceste concluzii deschid discuția legată de modalitatea în care a piesa a ajuns în acel context arheologic și pentru aceasta ne vom întoarce la condițiile de descoperire. Așa cum am precizat mai sus, piesa a fost găsită între ruinele nearse ale unei case, care au fost nivelate de cei care au locuit în nivelul următor (5c). Deoarece fățuiala podelei nu s-a păstrat decât pe alocuri, nu s-a putut preciza dacă poziția inițială a piesei a fost în podea, era pe podea, sau între dărămăturile pereților.

În cazul primei posibilități, dacă piesa ar fi fost înglobată în podeaua casei, atunci concluziile ar fi fost situate în sfera ritualurilor de fundare, în care un obiect cu o semnificație deosebită pentru grupul social era pus la temelia viitorului spațiu social. Cum însă poziția în care a fost descoperită nu indică cu certitudine această posibilitate, rămân doar situațiile în care piesa ar fi putut fi depusă pe podea sau între dărămăturile pereților, ceea ce implică două cauze posibile: fie piesa a fost pierdută sau aruncată, fie a fost folosită și depusă în spațiul social pentru scopuri rituale.

Dacă prima situație ni se pare greu de acceptat, fiind o piesă de prestigiu, cu posibilitatea de a fi fost transformată într-un „obiect al memoriei”, cealaltă cauză ni se pare mult mai plauzibilă, piesa putând fi folosită, într-o a doua ipostază de utilizare, după practicarea celei de-a treia găuri și introducerea mărgelui, ca o reprezentare magică cu valoare concretă¹²⁷ în cadrul unor ritualuri de prag legate de părăsirea casei, ritual ce putea presupune, printre altele, și îngroparea între zidurile casei a unui bun ce avea o valoare socială sau magică aparte¹²⁸. Indiferent însă care ar fi fost poziția stratigrafică a piesei, toate datele arată că aceasta a fost folosită în cadrul unor ritualuri de prag legate, fie de fundarea, sau de părăsirea casei.

În concluzie considerăm că piesa de la Sânandrei a fost un obiect de prestigiu, folosit inițial ca un accesoriu de centură, iar după modificările operate ar fi putut deveni un obiect a cărui valoare socială a fost dublată de o încărcătură magico-religioasă.

Analizând toate cele discutate mai sus putem concluziona următoarele:

1. Piesa face parte din tipul IB2¹²⁹ și a fost descoperită între ruinele nearse ale unei case din nivelul 5d. Începuturile acestui nivel a fost datat între 5483–4857 calBC (95,4% probability), *mean* 5085 BC¹³⁰, valori absolute care îl situează la sfârșitul fazei B și începutul fazei C a culturii Vinča, în vremea nivelului 6a de la Parța și înaintea nivelului 3b de la Uivar, atribuit fazei C1¹³¹. Din punct de vedere cultural, nivelul 5d aparține Culturii Banatului, faza IIB-IIC.

2. Piesa a fost lucrată din valva stângă a scoicii și, așa cum o arată uzura celor două găuri laterale, a fost folosită o perioadă îndelungată. Legat de funcționalitatea acestei piese, direcția în care, datorită uzurii, au fost șlefuite găurile laterale de prindere ne indică o tensionare constantă și îndelungată sub un unghi ce arată includerea piesei într-un sistem de corzi/sfori purtat în jurul taliei și nu a gâtului. Ca atare considerăm că ar fi putut fi folosită, cel puțin într-o primă etapă, ca o piesă de centură cu rol de cataramă.

3. Dacă tipul, numit global, „Spondylusklappen”, „runde Spondylusklappen”, „pendant”, „Spondyle biforée”, apare în mormintele Culturii Ceramicii Liniare din vestul și centrul Europei ca un accesoriu vestimentar al femeilor, tipul de la Sânandrei este diferit, fiind caracteristic zonei Dunării mijlocii, și este întâlnit, cu excepția celei de la Wulfen, în așezări. Prin urmare nu credem că putem extinde observația făcută în mediul funerar din acele zone asupra piesei de la Sânandrei, chiar dacă nu putem nici exclude posibilitatea să fi fost un accesoriu vestimentar feminin.

4. Spre deosebire de celelalte piese din spațiul vest-central european, marginea valvei de la Sânandrei a fost pictată în zona marginală cu o culoare neagră, identică celei folosite la pictarea ceramicii din nivelul 5. Un alt detaliu care o singularizează este introducerea într-o gaură, practică ulterioară, situată în partea dreaptă a valvei, deasupra găurii de prindere, a unei mărgeli lucrată din același material. Probabil acest

¹²⁵ Sau menirea inițială s-a păstrat, dar a fost dublată de cea nou câștigată prin contagiune.

¹²⁶ Mauss, Hubert 1996, 81 sqq.

¹²⁷ Mauss, Hubert 1996, 96.

¹²⁸ Van Gennep 1999, 145.

¹²⁹ La Sfériadès 2003, 356. Inițial, prin cele două perforații laterale și prin cea centrală, valva se încadra în tipul IB2, dar adăugarea ulterioară a celei de-a treia găuri în care s-a introdus mărgica o situează în tipul IB3.

¹³⁰ Drașovean 2014a, 36, 45, fig. 6 și 6a; Drașovean 2014b, 137, fig. 6.

¹³¹ Drașovean *et alii* 2017, 643 și fig. 6 și Table I.

detaliu avea o importanță aparte și o semnificație precisă pentru purtătorul/purtătoarea piesei, mergând până la posibilitatea de a modifica menirea/utilizarea inițială a piesei.

5. Accesorii de centură de la Sânanndrei este o piesă de prestigiu care arată statutul social distinct al celei/celui care a purtat-o. Nu putem ști cu exactitate care a fost utilizarea piesei după introducerea mărgelii și nici dacă motivele care au stat la baza acestei transformări i-ar fi putut modifica utilizarea, dintr-una pragmatică/socială într-una magică. Toate datele indică însă posibilitatea că, într-o a doua ipostază, piesa ar fi putut deveni un „obiect al memoriei”, cu o valoare magică concretă, fiind folosită în cadrul unor ritualuri de prag legate de fundarea sau de părăsirea casei.

Listă figuri

- Fig. 1 Harta sud-estului Europei cu localizarea sitului de la Sânanndrei/The marked location of the Sânanndrei site on a map of south-eastern Europe (*apud* Drașovean, Martiș 2016).
- Fig. 2a Partea exterioară a piesei confecționată din valva scoicii *Spondylus gaederopus*/The exterior side of the piece made from a *Spondylus gaederopus* seashell valve.
- Fig. 2b Partea interioară a piesei confecționată din valva scoicii *Spondylus gaederopus*/The interior side of the piece made from a *Spondylus gaederopus* seashell valve.
- Fig. 3a Partea exterioară a valvei cu mărgica inserată în corpul piesei. Detaliu/The exterior side of the valve with the bead inserted in the object's body. Detail.
- Fig. 3b Partea interioară a valvei cu mărgica inserată în corpul piesei. Detaliu/The interior side of the valve with the bead inserted in the object's body. Detail.
- Fig. 4 Harta cu localizarea descoperirilor tipurilor IB2 și IB3/A map showing the location of IB2 and IB3 type object: 1, Iža; 2, Blatné; 3, Kajdacs; 4, Szilvásvárad; 5, Ócsöd; 6–8, Battonya (*Gödrösök, Parasz-tanya and Formóza*); 9, Sânanndrei; 10, Parța; 11, Tărtăria; 12, Wulfen.

Bibliografie

- Álvarez-Fernández 2011 Álvarez-Fernández E., *Spondylus Shells at Prehistoric Sites in the Iberian Peninsula*. În: Ifantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data & Approaches. Contributions to Archaeology of Shell Technologies, BAR (IS), 2216*, Archaeopress, London 2011, 13–18.
- Antonović *et alii* 2016 Antonović D., Vitezović S., Dimić V., *Life in White: symbolism and importance of the white colour in the Neolithic in the Balkans*. În: *Acta Musei Tiberiopolitani*, 2, 2016, 26–37.
- Bajčev, Stojanović 2016 Bajčev O., Stojanović I., *Exotic goods in the Neolithic of the Central Balkans. Spondylus and other objects from Neolithic sites in the Morava Valley, Serbia*. În: Perić S., Korać M., Stojanović B., *The Neolithic in the Middle Morava Valley: new insights into settlements and economy*, Belgrade, 2016, 103–124.
- Bánffy 1999 Bánffy E., *Kompolt-Kisté. A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site Rescue excavation at the M3 motorway*, Eger, 1999.
- Banner 1960 Banner J., *The neolithic settlement of the Kremeniak Hill at Csoka*. În: *ActaArchHung* 12, 1960, 1–56.
- Bardec'kyj *et alii* 2016 Bardec'kyj A., Dębiec M., Saile T., *Zwei runde Spondylusklappen aus der bandkeramischen Siedlung von Rovanci in Wolhynien. Ein Beitrag zu Tausch und Status im frühen Neolithikum*. În: *Sprawozdania Archeologiczne*, 68, 2016, 183–192.
- Benac 1971 Benac A., *Obre II. Neolitsko naselja butmirske grupe na Gornjem polju*. În: *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, XXVI, 1971, 5–300.
- Berciu 1966 Berciu D., *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966.
- Bonnardin 2012 Bonnardin S., *Parures de coquillages du néolithique en Europe (VIe-Ve millénaires av. J.-C.)*. În: *Techniques & Culture*, 59, 2, 2012, 26–43.
- Borello, Micheli 2004 Borello M. A., Micheli R., *Spondylus gaederopus*, gioiello dell'Europa preistorica. În: *Preistoria Alpina*, 40 (Supl. 1), 2004, 71–82.
- Borić 2009 Borić D., *Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča culture of the Balkans*. În: Kienlin T.L., Roberts B.W. (eds.), *Metals and societies: studies in hon-our of Barbara S. Ottaway*, Habelt, Bonn, 2009, 191–245.

- Borić 2015 Borić D., *The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture*. În: Raczky P., Anders A., Sebők K., Csipán P., Tóth Z. (eds.), *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th millennium BCE*, 2015, 156–217.
- Borić et alii 2014 Borić D., French C.A.I., Stefanović S., Dimitrijević V., Cristiani E., Gurova E., Antonović D., Allue E., Filipović D., *Late Mesolithic lifeways and deathways at Vlasac (Serbia)*. În: *Journal of Field Archaeology*, 39.1, 2015, 4–31.
- Burić 2015 Burić M., *Problems of the late Neolithic chronology in Eastern Croatia*. În: Hansen S., Raczky P., Anders A., Reingruber A. (eds.), *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea: chronologies and technologies from the 6th to the 4th millennium BCE*, Archäologie in Eurasien, 31, Habelt, Bonn, 2015, 143–156.
- Chapman 1981 Chapman J., *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*. În: *British Archaeological Reports, International Series*, S 117 (i, ii), Oxford, 1981.
- Chapman, Gaydarska 2015 Chapman J., Gaydarska B., *Spondylus gaederopus/Glycymeris Exchange Networks in the European Neolithic and Chalcolithic*. În: Fowler C., Harding J., Hofmann D. (eds.), *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, Oxford, 2015, 63–656.
- Chapman et alii 2011 Chapman J., Gaydarska B., Skafida E., Souvatzis S., *Personhood and the Live Cycle of Spondylus Rings: An Example from Late Neolithic, Greece*. În: Ifantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data & Approaches. Contributions to Archaeology of Shell Technologies, BAR (IS)*, 2216, Archaeopress, London, 2011, 139–160.
- Csengeri 2004 Csengeri P., *Spondylus mellékletes középső neolitikus temetkezések Mezözomborról és Mezőkövesdről*. În: *ΜΟΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötelete. Halottkultusz és temetkezés, Szombathely-Bozsok, 2002. Október 7–9*, Szombathely, 65–90.
- Comşa 1973 Comşa E., *Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire Roumain*. În: *Dacia N.S.*, 17, 1973, 61–76.
- Diaconescu 2017 Diaconescu D., *Despre cronologia absolută a unui nivel din situl neolitic de la Tărtăria-Gura Luncii*. În: *Analele Banatului*, XXV, 2017, 25–33.
- Domboróczki 1997 Domboróczki L., *Fűzesabony-Gubakút. Neolithic Village from the 6th Millennium*. În: Raczky P., Kovács T., Anders A. (eds.), *Paths into the Past. Rescue Excavations of the M3 Motorway*, Budapest, 1997, 19–27.
- Draşovean 1994 Draşovean F., *Die Vinča-Kultur im Banat*. În: *Germania*, 72, 2, 1994, 409–425.
- Draşovean 1996 Draşovean F., *Cultura Vinča târzie în Banat. Relațiile cu vecinii*, Timișoara, 1996.
- Draşovean 2009 Draşovean F., *Cultural Relationships in the Late Neolithic of the Banat*. În: Draşovean F., Ciobotaru D. L., Maddison M. (eds.), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*, Timișoara, 2009, 259–274.
- Draşovean 2014a Draşovean F., *Despre cronologia absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsaritul Bazinului Carpatic. O abordare Bayesiană*. În: *Analele Banatului*, XXII, 2014, 33–67.
- Draşovean 2014b Draşovean F., *On the late Neolithic and Early Eneolithic Relative and Absolute Chronology of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach*. În: Schier W., Draşovean F. (eds.), *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe*, PPS, 28, Marie Leidorf, Rahden/Westf., 2014, 129–173.
- Draşovean, Martiş 2014 Draşovean F., Martiş F., *A Clay Tablet Discovered in the Late Neolithic Settlement from Sânandrei (Timiș County, South-West of Romania)*. În: Marler J. (ed.), *Fifty Years of Tărtăria Excavations. Festschrift in Honour of Gheorghe Lazarovici*, Lidana, Suceava, 2014, 67–72.
- Draşovean et alii 2017 Draşovean F., Schier W., Bayliss A., Gaydarska B., Whittle A., *The Lives of Houses. Duration, Context and History at Neolithic Uivar, Rumania*. În: *European Journal of Archaeology*, 20.4, 2017, 636–662.
- Fűzesi et alii 2017 Fűzesi A., Faragó N., Raczky P., *Tiszaug-Railway-station. An archaic Middle Neolithic community on the Great Hungarian Plain*. În: *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, Ser. 3, No. 5, Budapest, 2017, 7–65.

- Gardelková-Vrtelová, Golej 2013 Gardelková-Vrtelová A., Golej M., *The necklace from the Strážnice site in the Hodonín district (Czech Republic). A contribution on the subject of Spondylus jewellery in the Neolithic*. In: *Studia Praehistorica*, XL, 2013, 265–277.
- Gimbutas 1976 Gimbutas M., *Neolithic Macedonia. As Reflected by Excavations at Anza, Southeast Yugoslavia*. In: *Monumenta Archaeologica*, 1, Los Angeles, 1976.
- Gligor 2009 Gligor M., *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj-Napoca, 2009.
- Goldman 1984 Goldman G., *Battonia-Gödrösök. Eine neolithische Siedlung in Südost-Ungarn*. Békéscsaba, 1984.
- Goldman, Szénászký 2009 Goldman G., Szénászký J.G., *Adatok a szakálhádi kultúra kereskedelmi kapcsolataihoz*. In: Virágos G. (ed.), *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete*, Szombathely, 2009, 79–86.
- Hegedűs, Makkay 1987 Hegedűs K., Makkay J., *Vésztő-Mágor. A settlement of the Tisza culture*. In: Tálás L., Raczky P. (eds.), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok, 1987 85–103.
- Horváth 2005 Horváth F., *Gorzsa. Előzetes eredmények az újkőkori tell 1978 és 1996 közötti feltárásából*. In: Bende L., Lőrinczy G. (eds.), *Hétköznapi Vénuszai*, Hódmezővásárhely, 2005, 51–83.
- Horváth, Hertelendi 1994 Horvath F, Hertelendi E., *Contribution to the 14C based absolute chronology of the Early and Middle Neolithic Tisza region*. In: Jóna András Múzeum Évkönyve, XXXVI, 1994, 111–133.
- Jankovich et alii 1989 Jankovich D., Makkay J., Szőke B.M., *Békés Megye Régészeti Topográfiája. A Szarvasi Járás IV/2*. In: *Magyarország Régészeti Topográfiája*, 8, Budapest, 1989.
- Ifantidis 2011 Ifantidis F., *Cosmos in fragments: Spondylus and Glicymerys adornment at neolithic Dispilio, Greece*. In: Ifantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data & Approaches. Contributions to Archaeology of Shell Technologies, BAR (IS)*, 2216, Archaeopress, London, 2011, 123–137.
- Jeunesse 1993 Jeunesse C., *La necropole rubanee d'Ensisheim „Les Octrois” (Haut Rhine). La parure*. In: *Cahiers de l'association pour la promotion de la recherche archéologique en Alsace*, Tome 9, 1993, 59–79.
- Jeunesse 1996 Jeunesse C., *Variabilité des pratiques funéraires et différenciation sociale dans le Néolithique ancien danubien*. In: *Gallia préhistoire*, 38, 1996, 249–286.
- Jeunesse 2002 Jeunesse C., *La coquille et la dent. Parure des coquillage et révolution des systèmes symbolique dans le néolithique danubien (5600–4500)*. In: Guillane J. (ed.), *Matériaux, production, circulation du néolithique à l'âge du bronze*, Paris, 2002, 49–64.
- John 2011 John J., *Status of Spondylus Artefacts within the LBK Grave Goods*. In: Ifantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory. New data and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies (British Archaeological Reports. International Series, 2216)*, Oxford, 2011, 39–45.
- Kalicz 1985 Kalicz N., *Kőkori falu Aszódon*, Múzeumi Füzetek, Aszod, 1985.
- Kalicz 1998 Kalicz N., *Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum westungarns*. *Archaeolingua, Series Minor*, 10, Budapest, 1998.
- Kalicz, Koós 1997 Kalicz N., Koós J., *Mezőkövesd-Mocsolás. Neolithic Settlement and Graves from the 6th Millennium B. C.*. In: Rackzy P., Kovács T., Anders A. (eds.), *Paths into the Past. Rescue Excavations of the M3 Motorway*, Budapest, 1997, 28–33.
- Kalicz, Makkay 1977 Kalicz N., Makkay J., *Die linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977.
- Kalicz, Raczky 1987 Kalicz N., Raczky P., *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent archaeological research*. In: Raczky P. (ed.), *The Late Neolithic of the Tisza region*, Szolnok, 1987, 11–30.
- Kalicz, Szénászký 2001 Kalicz N., Szénászký J.G., *Spondylus-Schmuck im Neolithikum des Komitats Bekes, Südostungarn*. In: *Praehistorische Zeitschrift*, 76, 2001, 24–54.
- Karmanski 1977 Karmanski S., *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz ozoline Odžaka*, Arheološka Zbirka, Odžaci, 1977.

- Kiparissi-Apostolika 2005 Kiparissi-Apostolika N., *Tracing symbols of life and symbols of death in Neolithic archaeological context*. În: *Documenta Praehistorica*, XXXII, 2005, 133–144.
- D. Komšo 2007 Komšo D., *Body ornaments in Istria from Paleolithic to Neolithic Period*. În: *Situla 44. Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Ljubljana, 2014, 31–40.
- Krauβ 2014 Krauβ R., *Ovčarovo-Gorata. Ein frühneolithische Siedlung in Nordostbulagrien*, Habelt-Verlag, Bonn, 2014.
- Korek 1989 Korek J., *Die Theiß-Kultur in der Mittleren und Nordlichen Theißgegend*. În: *Inventaria Praehistorica Hungariae*, III, Magyar Nemzeti Muzeum, Budapest, 1989.
- Küßner 2017 Küßner M., *Erster Bericht zu den Gräbern der Linienbandkeramik mit Spondylus-Artefakten von Höngeda (Unstrut-Hainich-Kreis)*. În: *Mühlhäuser Beiträge*, 40, Mühlhausen/Th., 2017, 49–62.
- Laser 1959 Laser R., *Eine bandkeramische Hockerbestattung mit Spondylusschmuck aus Wulfen, Kr. Köthen*. În: *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 43, 1959, 87–89.
- Lillios 1999 Lillios K.T., *Objects of memory: the ethnography and archaeology of heirlooms*. În: *Journal of Archaeological Method and Theory*, 6 (3), 1999, 235–262.
- Lazarovici 1979 Lazarovici G., *Neoliticul Banatului*. În: *Bibliotheca Musei Napocensis*, IV, Cluj-Napoca, 1979.
- Lazarovici, Maxim 1995 Lazarovici G., Maxim Z., *Gura Baciului. Monografie Arheologică*. În: *Bibliotheca Musei Napocensis*, 11. Cluj-Napoca, 1995.
- Lazarovici et alii 2001 Lazarovici G., Draşovean F., Maxim Z., *Parța. Monografie Arheologică*, Timișoara, 2001.
- Lichter 2001 Lichter C., *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Philipp von Zabern, Mainz an Rhein, 2001.
- Linnaeus 1758 Linnaeus C., *Systema naturae per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis*. Tomus I. Editio Decima. Reformata. Holmiae, Impenses Direct. Laurentii Salvii, 1758.
<https://www.biodiversitylibrary.org/item/10277#page/3/mode/1up> [accesat în februarie 2018].
- Luca et alii 2016 Luca S. A., Sava T. B., Păceșilă D., Gaza O., Stanciu I., Sava G., Ștefan B., *Radiocarbon data for level III from Tărtăria-Gura Luncii (preventive researches from 2014–2015)*. În: *Brukenthal. Acta Muzei*, XI.1, 2016, 11–15.
- Luca et alii 2017 Luca S. A., Păpureanu A.-M., Natea G. V., *A belt buckle from Spondylus gaederopus Linnaeus, 1758, discovered at Tărtăria-Gura Luncii-The 2010 campaign*. În: *Brukenthal. Acta Muzei*, XII.1, 2017, 15–43.
- J. Makkay 1990 Makkay J., *Knochen-, Geweih- und Eberzahngegenstände der frühneolithischen Körös-Kultur*. În: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest, 1990, 23–58.
- Mauss, Hubert 1996 Mauss M., Hubert H., *Teoria generală a magiei*, Iași, 1996.
- Marinković 2010 Marinković S., *Arheološki materijal za nalazišta Živaniceva dolja iz zbirke Narodnog muzeja u Zrenjaninu-vinčanska kultura*. În: *Rad Muzeja Vojvodine*, 52, 2010, 21–36.
- Milleker 1938 Milleker F., *Vorgeschichte des Banats*. În: *Starinar*, XIII, 1938, 102–166.
- Miller 1996 Miller M., *The manufacture of cockle shell beads at Early Neolithic Franchthi Cave, Greece: A case of craft specialization?*. În: *Journal of Mediterranean Archaeology*, 9. 1, 1996, 7–37.
- Miller 2003 Miller M., *Technical Aspects of Ornament Production at Sitagroi*. În: Elster E., Renfrew C. (eds.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Noertheast Greece, 1968–1970, Volume 2: The Final Report. Monumenta Archaeologica*, 20, Los Angeles, 2003, 369–382.
- Musée d'Archéologie nationale <https://musee-archeologienationale.fr/une-exceptionnelle-tombe-feminine-du-neolithique-ancien-cys-la-commune-aisne>[accesat în februarie 2018].
- Müller 1997 Müller J., *Neolithische und chalkolithische Spondylus- Artefakte. Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion*. În: Becker C., Dunkelman M.-L., Metzner-Nebelsick C., Peter-Röcher H., Roeder M., Teržan B. (eds.), *Chronos. Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südeuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Internat. Arch., Studia honoraria*, Verlag Marie Leidorf, Espelkamp, 1997, 91–106.

- Nikolaidou 2011 Nikolaidou M., *Lives and Journeys of Spondylus and People: A Story to Conclude*. in Infantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data & Approaches. Contributions to Archaeology of Shell Technologies, BAR (IS), 2216*, London, 2011, 223–237.
- Nieszery 1995 Nieszery N., *Linearbandkeramische Gräberfelder in Bayern*, Verlag Marie Leidorf, Espelkamp, 1995.
- Novotný 1958 Novotný B., *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, Bratislava, 1958.
- Oravec 1996 Oravec H., *Neolithic burials at Tiszaluc-Sarkad. Data to the burial practices of the Alföld Linear Pottery culture*. In: *Folia Archaeologica*, 45, 1996, 51–62.
- Pavúk 1972 Pavúk J., *Neolithisches Gräberfeld in Nitra*. In: *Slovenska Archeologia*, XX.1, 5–105.
- Podborski 2002 Podborski V., *Spondylus šperk v hrobech lidu s lineární keramikou ve Vedrovicích*. In: *Archeologické rozhledy*, LIV, 223–240.
- Rajković 2014 Rajković D., *Čepin-Ovčara/Tursko groblje*. In: Balen J., Hršak T., Šošić-Kindžić R. (eds.), *Darovi zemlje. Neolitik između Save, Drava i Dunava*, 2, Osijek – Zagreb, 2014, 22–28.
- Raczky 1987 Raczky P., *Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture*. In: Raczky P. (ed), *The Late Neolithic of the Tisza region*, Szolnok, 1987, 61–83.
- Radcliffe-Brown 2000 Radcliffe-Brown A.R., *Structură și funcție în societatea primitivă*, Iași, 2000.
- Resch, Germann 1995 Resch F., Germann K., *Schmuck aus Spondylus-Muscheln von Parța*. In: *Acta Musei Napocensis*, 32. 1, 1995, 351–358.
- Schuster 2002 Schuster C., *Zu den Spondylus-Funden in Rumänien*. In: *Thraco-Dacica*, 23, 2002, 37–83.
- Schier 1996 Schier W., *The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence from the Type Site*. In: Drașovean F. (ed.), *The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections*, International Symposium, October 2–6, 1996, Timișoara, 141–162.
- Schier 2014 Schier W., *Der spätneolithisch-kupferzeitliche Tell von Uivar (Rumänien). Prospektionen und Grabungen 1998–2009*. In: Schier W., Meyer M. (eds), *Vom Nil bis an die Elbe; Forschungen aus fünf Jahrzehnten am Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin*, Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf., 2014, 17–36.
- Séfériadès 1995 Séfériadès M.L., *Spondylus gaederopus: the earliest European long distance exchange system – a symbolic and structural archaeological approach to Neolithic societies*. In: *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, 22, 1995, 238–245.
- Séfériadès 2000 Séfériadès M.L., *Spondylus Gaederopus: Some Observations on the Earliest European Long Distance Exchange System*. In: Hiller S., Nikolov V. (eds.), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Phoibos Verlag, Wien, 2000, 423–437.
- Séfériadès 2003 Séfériadès M.L., *Note sur l'origine et la signification des objets en spondyle de Hongrie dans le cadre du Néolithique et de l'Énéolithique européens*. In: E. Jerem Raczky P. (eds.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*, Archaeolingua, Budapest, 2003, 353–373.
- Séfériadès 2010 Séfériadès M.L., *Spondylus and long-distance trade in prehistoric Europe*. In: Anthony D. (ed.), *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley 5000–3500 BC*, Princeton University Press, New York – Princeton – Oxford, 2010, 178–190.
- Siklósi, Csengeri 2011 Siklósi Zs., Csengeri P., *Reconsideration of Spondylus Usage in the Middle and Late Neolithic of the Carpathian Basin*. In: Infantidis F., M. Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data & Approaches. Contributions to Archaeology of Shell Technologies, BAR (IS), 2216*, Archaeopress, London, 2011, 47–62.
- Siklósi 2013 Siklósi Zs., *Traces of Social Inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin*, Dissertationes Pannonicae, IV. 3, L'Harmattan, Budapest, 2013.
- Srejović 1969 Srejović D., *Lepenski Vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1969.
- Srejović 1981 Srejović D., *Lepenski Vir. Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*, Philip von Zabern, Mainz, 1981.
- Suciu 2009 Suciu C. I., *Cultura Vinča în Transilvania*. In: *BMB*, XLIV, Sibiu, 2009.

- Szénászkly 1977 Szénászkly J.G., *A szákalháti csoport idoltöredéke Battonyáról*. În: *Arch. Ert*, 104, 1977, 216–220.
- Szénászkly 1983 Szénászkly J.G., *A délkelet-Alföld neolitikumának néhány időrendi kérdéséről*. În: *Arch. Ert*, 110, 1983, 243–246.
- Szénászkly 1990 Szénászkly J.G., *Arcos edényfedő Battonyáról*. În: *Arch. Ert*, 117, 1990, 151–160.
- Theodoropoulou 2011 Theodoropoulou T., *Spondylus gaederopus in Aegean Prehistory: Deciphering Shapes from Northern Greece*. În: Ifantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory. New data and aproches. Contributions to the archaeology of shel technologies, BAR (IS)*, 2216, London, 2011, 93–104.
- Tripković 2006 Tripković B., *Marine Goods in European Prehistory*. În: *Analele Banatului (SN)*, 14, 1, 2006, 89–102.
- Tripković et alii 2016 Tripković B., Dimitrijević V., Rajković D., *Marine shell board from the Late Neolithic site of Čepin-Ovčara (Slavonia, Croatia)*. În: *Documenta Praehistorica*, XLIII, 2016, 343–362.
- Todorova 2000 Todorova H., *Die Spondylus-Problematik Heute*. În: Hiller S., Nikolov V. (eds.), *Karanovo, Band III: Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Phoibos Verlag, Wien, 2000, 415–422.
- Van Gennep 1996 Van Gennep A., *Ritualurile de trecere*, Iași, 1996.
- Velázquez Castro et alii 2011 Velázquez Castro A., Zúñiga Arellano B., Maldonado N.V., *Pre-Hispanic Attire made of Spondylus from Tula, Mexico*. În: Ifantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory. New data and aproches. Contributions to the archaeology of shel technologies, BAR (IS)*, 2216, London, 1959, 209–219.
- Vencl 1959 Vencl S., *Spondylové šperky v pondunajském Neolitu*. În: *Archeologické Rozhledy*, 11, 1959, 699–742.
- Veropoulidou 2011 Veropoulidou V., *Spondylus gaederopus tools and min Central Greece from the 3rd to the early 1st millenium BC*. În: Ifantidis F., Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory. New data and aproches. Contributions to the archaeology of shel technologies. BAR (IS)*, 2216, Archaeopress London, 2011, 191–208.
- Vlassa 1963 Vlassa N., *Chronology of the neolithic of Transylvania, in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy*. În: *Dacia N.S.*, 7, 1963, 485–494.
- Vitezović 2012 Vitezović S., *The White Beauty – Starčevo culture jewellery*. În: *Documenta Praehistorica*, XXXIX, 2012, 91–203.
- Vitezović 2016 Vitezović S., *The Sea within: the Use of Mollusc Shells as Ornaments in the Central Balkans Neolithic*. În: Preoteasa C., Nicola C.-D. (eds.), *Cucuteni Culture whitin the European Neo-Eneolithic Context*, Piatra Neamț, 2016, 237–256.
- Whittle et alii 2016 Whittle A., Bayliss A., Barclay A., Gaydarska B., Banffy E., Borić D., Drașovean F., Jakucs J., Marić M., Orton D., Pantović I., Schier W., Tasić N., Vander Linden M.A., *Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of the Vinča ceramics in south-east Europe*. În: *Documenta Praehistorica*, XLIII, 2016, 1–60.
- Wijnen 1981 Wijnen M.H., *The Early Neolithic Settlement at Sesklo; an Early Farming Community in Thessaly, Greece*. În: *Analecta Praehistorica Leidensia*, 14, 1981, 1–146.
- Willms 1985 Willms C., *Neolithischer Spondylus-schmuck: Hundert Jahre Forschung*. În: *Germania*, 63 (2), 1985, 331–343.
- Windler 2013 Windler A., *From the Aegean Sea to the Parisian Bassin. How Spondylus can rearrange our view on trade and exchange*. În: *Metalla*, 20, 2, 2013, 87–115.
- Windler 2017 Windler A., *From the Aegean Sea to the Parisian Basin: Spondylus shell exchange in Europe during the process of Neolithisation*. În: Eisenach P., Stöllner T., Windler A. (eds.), *The RITaK conferences 2013–2014. Raw Materials, Innovation, Technology of Ancient Cultures RITaK*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Bochum, 2017, 195–110.
- WORMS <http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=141549> [accesat februarie 2018].

Fig. 1

Fig. 2a

Fig. 2b

Fig. 3a

Fig. 3b

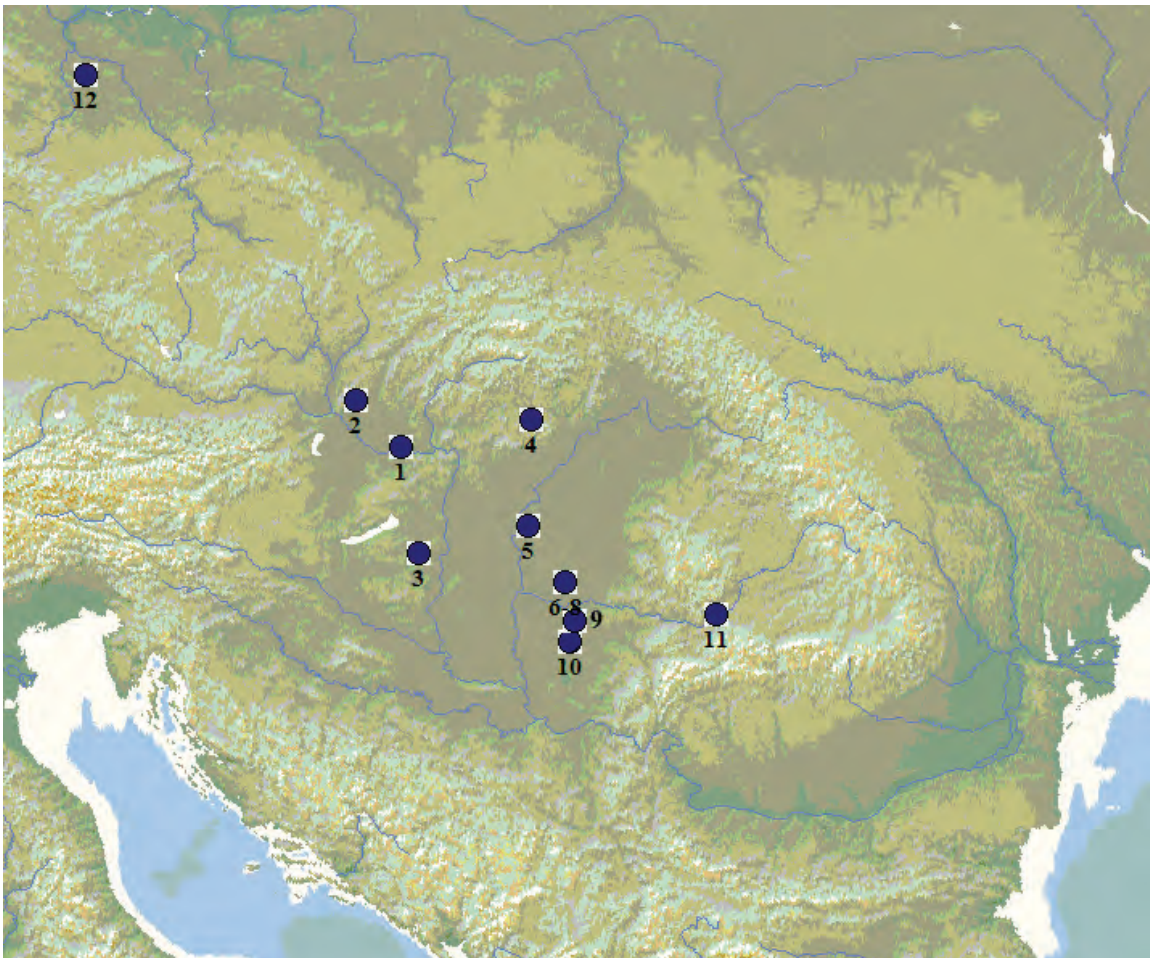

Fig. 4